

וְתַטְפַח עַל עֵינָיו אֵשׁ גְּגוֹת עֲשָׂנִים,
וְתִדְמַעַן פְּלִשְׁמַע חֲלִיל נְטִנְבוֹר.

וַיְכוּא הִזְקֵן עַד הַחֲרָשׁ הַנֶּעַ
וְהַחֲרָשׁ נֹאֶק פְּרָאֵם.
שָׁם שְׂכָכָה כִּלְתָנוּ יָפָה פְּלִכְנָה,
שָׁם הִרְגָה עַל קִדּוּשׁ הַשָּׁם.

חלקו הראשון של השיר הסתיים בבית שיש בו כבר הדים ראשונים לדילמה שתעסיק את השירה העברית והיהודית ואת השירה האירופית בכללה עוד שנים רבות, וכוונתי לדילמה בדבר עצם אפשרות הביטוי השירי-ספרותי של הנאציזם ושל השואה, דילמה שאדורנו נתן לה, לאחר המלחמה, את התשובה הקיצונית ביותר, באמרו כי 'אחרי אשוויץ, לכתוב שיר, זוהי ברבריות'³, ואשר אלתרמן היה ער לה עוד לפני המלחמה, ונתן לה ביטוי כבר בפתח החלק השלישי של 'עולם והיפוכו', 'בני אדם חדשים': סופרים שכוחם עמהם מדגישים, כווידויים, כי קצרה ידם לדוכב את הימים האלה. ונדמה, כי לא 'הפרספקטיבה ההיסטורית' שכה מרבים להתגעגע אליה (ולא רק מבחינה ספרותית), היא החסרה כאן. לא היא. ייתכן, כי את ימיהם של כמה חלקים על פני כדור הארץ אין לדוכב בלשונו, משום שאין להם לשון שהדעת סובלתה. ואין המכוון בזה למספר מעשי האכזריות הנעשים בהם, או למידותיה של הנבלה ועומקה. אין הכוונה רק לרשעותם של הימים, כמובן המקובל. הכוונה היא למהותם העצמית, שאינה מהות אנושית. המלים יספרו בכאב, בחרון, על עינוייו של פליט, על עינוייהם של רבבות פליטים, על בית כנסת עולה באש, על שבעים בתי כנסיות עולים באש, על המונים שנהפכו למכונה עיוורת ודורסנית, על תינוק, המבקש את אמו בין המכונות... יש בכוח המלים לספר את כל אלה, אבל בחוש שאינו מכזב, בחוש שאינו נרדם, מרגיש הקורא ומרגיש גם הכותב, כי הכל סופר, אך הכל נשאר אילם. הימים הללו, על כוחותיהם, על מניעיהם, על נפשם, אינם מדברים בלשונו, כאילו תעו ובאו אל כמה ערים, אל כמה ארצות של עולמנו, מחוץ לעולם. הלשון חופפת את העובדה, אך העובדה מוסיפה להיות זרה לה. קשה לפשט את הדבר, אך נדמה, כי כך ירגיש מי שיקרא בלשון כדור הארץ תיאור מדויק של זריחת שמש אחרת על כוכב לכת אחר. (אלתרמן 1975, 136 ;
ההדגשה במקור)

הדיה של דילמה זו עולים, כאמור, בסיום החלק הראשון של השיר 'הזקן':

³ המשפט 'Nach Auschwitz, ein Gedicht zu schreiben ist barbarisch', נכתב על ידי אדורנו ב-1949, במסגרת מאמרו 'Kulturkritik und Gesellschaft' שדנפס לראשונה ב-1951 וכוונס בספרו (Primsen). על דבקו באמריה זו, ראו: Adorno 1982, 312-313` Adorno, 1992, 87-89

וַיִּכְרַה לָּהּ הַקָּבֶר עַד שְׁחַר אֶתָּא
וַיֹּאמֶר לָּהּ אַחֹת, אַחֹת...
וַיֹּאמֶר לְהוֹסִיף עוֹד מְלִים שְׂיַדַּע,
וְהִנֵּה הַמְּלִים בּוֹכוֹת.

היה זה, ללא ספק, סיום אותנטי לשיר, אך בלי שמץ מהעוצמה הייחודית שגילה, כעבור זמן לא רב, ב'שמחת עניים'; נראה שאלתרמן עצמו חש עד מהרה כמה רחוק ביטוי סנטימנטלי זה מהתמודדות אמיתית עם המציאות החדשה ועם הדילמה שהעמידה לפניו כמשורר. דומה שלא במקרה לא כינס לימים שיר זה לעיד היונה.
אפקטיבי יותר (ולא להערכתי בלבד, כמדומה, אלא גם להערכת אלתרמן) הוא סיום החלק השני של השיר 'סומא', ובמיוחד שורותיו האחרונות:

כִּי בְּרַח פְּלִתְנוּ מֵעֶבֶר לַגֵּיא
וְאֲנִי גַם צְלָה לֹא רָאִיתִי עוֹבֵר...
אֲךְ אֶת גְּרוֹן מְעֵנִיהָ, עֵינִי, עֵינִי,
אֲמַצָּא לוֹ אֶלֶךְ עוֹר.

מקץ מספר חודשים, כשהחל לכתוב את 'שמחת עניים', כנראה שימשו לו שורות אלו, כולל חרוזיהן, בסיס לבתים מרכזיים של אחד משיריו הראשונים, 'הבכי':

כִּי יֵשׁ אֶחָרָד פְּתָאִם וְכִמוֹ אוֹבֵד אֶלֶךְ
וּפְחָד-הַסּוּמִים עָלֵי עוֹבֵר,
עַת מְאַרְבֵּעַ רוּחוֹת קוֹרָא אֵלַי קוֹלֶךְ,
כִּנְעַר הַמְּתַעָּה אֶת הַעוֹר.

*

וְאֶת רֹאשׁוֹ כְּבִשְׁתָּהּ, וְאֶת טְרַפְתָּהּ בְּכַר.
וְדַמְעוֹתֶיךָ רְצוּ עַל פְּנֵי.
הַגִּישִׁי אֶת עוֹלְבֵיךָ לַחֲלוֹן הַקָּר.
הַבִּיאִי אֶת גְּרוֹנָם בֵּין צְפָרְנֵי.

(אלתרמן תשל"א, 155-156)

את 'שיר מאור עיניים' כתב אלתרמן, אל-נכון, על רקע הפלישה לפולין וכיבושה, בחודשים ספטמבר-אוקטובר 1939, שבמהלכם נרצחו כבר על ידי הנאצים כ-5000 מיהודי פולין (Gilbert 1987, 84-99).

שירי 'שמחת עניים' נכתבו, כנראה, באינטנסיביות קדחתנית, בחצי השנה המרכזית הקריטית של 1940, על רקע הבליצקריג בסקנדינביה ובמערב אירופה, שהסתיים לא רק בכיבוש דנמרק, נורווגיה, הולנד ובלגיה, אלא גם בהתמוטטותה של צרפת ובכניעתה המהירה והקמת ממשלת וישי ברבע השני של השנה (אפריל-יוני); על רקע 'הקרב על בריטניה' בהמשך, שהסתיים בנצחונה של בריטניה ברבע השלישי של השנה (יולי-ספטמבר); ועל הרקע היהודי הספציפי של הקמת הגטאות בפולין, הרעב והרציחות.⁴ כנראה רק לאחר ש'שמחת עניים' ראתה אור כספר, באביב 1941, ולאחר שתהליך התקבלותה הראשוני הגיע לסיומו, יכול היה אלתרמן לחזור לכתיבת 'שירי מכות מצרים'. יש להניח שלא היה זה לפני 1942, ואולי רק ב-1943.

⁴ לעניין הלאומי והאוניוורסלי ב'שמחת עניים', ראו מאמרי 'הבת והאחים: עוד לסוגיית האינטרפרטציה והמשמעות של "שמחת עניים"', העומד לראות אור בספר היובל לכבוד זן מירון, בעריכת חנן חבר (מוסד ביאליק, ירושלים 2003) ואשר קטעים ממנו נדפסו אצל בן-אהרון ואלון (2001, 222-225).